

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кафедра логопедії та спеціальних методик

ЛОГОГІМНАСТИКА

Методичні рекомендації

Кам'янець-Подільський, 2019

УДК 376(075.8)

ББК 74.37я73

М 60

Рецензенти:

Чередніченко Н.В., кандидат педагогічних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Савіцька Г.І., кандидат педагогічних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

*Рекомендовано до друку рішенням кафедри логопедії та спеціальних методик
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 17 від 27 червня 2019 р.)*

Мілевська О.П.

Логогімнастика. Методичні рекомендації / О.П. Мілевська. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2019. – 52 с.

Методичні рекомендації висвітлюють теоретико-практичні аспекти навчальної дисципліни „Логогімнастика”. Окреслено сутність логопедичної гімнастики як багатокомпонентного явища, означено коло корекційно-розвивальних можливостей цієї технології логопедичного впливу та вміщено методичні поради щодо застосування логопедичної гімнастики. Обґрунтовано значення логогімнастики як засобу активізації компенсаторних психомовленнєвих та психомоторних можливостей осіб з порушеннями мовлення.

Посібник сприятиме формуванню у студентів спеціальності 016 Спеціальна освіта. Логопедія цілісного професійного уявлення про логопедичну гімнастику як окрему категорію логопедичної корекції.

Методичні рекомендації до курсу логогімнастики адресовано студентам, практикуючим логопедам, викладачам закладів вищої освіти.

ВСТУП.....	4
1. Науково-теоретичні аспекти логогімнастики як навчальної дисципліни.....	6
2.Характеристика методичні аспекти різних видів логогімнастики.....	15
2.1 дихальна гімнастика.....	17
2.2 артикуляційна гімнастика.....	24
2.3 голосова гімнастика.....	31
3.4 фонематична та фонетична гімнастика.....	40
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	54

Повноцінне мовлення є необхідною умовою становлення і функціонування людини, зокрема її комунікативних можливостей, що лежать в основі формування особистості. За останні роки знизився індекс здоров'я новонароджених, що в свою чергу призвело до підвищення дитячої захворюваності, одними із наслідків яких є розлади мовлення.

Зазначені фактори надають соціальної значимості й актуальності проблемі підготовки фахівців з розвитку мовлення та корекції мовленнєвих порушень – логопедів. Важливого значення у цій підготовці має озброєння логопедів дієвими прикладними методиками, серед яких чільне місце займає логопедична гімнастика.

Теорія і практика сучасної логопедії представлені широким колом досліджень та методичних розробок. Дедалі частіше логопеди звертаються до нових досліджень у галузях, суміжних з логопедією – нейропсихології, психофізіології, лінгвістики, психолінгвістики, ін. Ці та ряд інших наук досліджують мовлення людини та розширюють уявлення про механізми мовленнєвої діяльності, про генез мовленнєвих функцій. Так, розрізняють анатомо-фізіологічні механізми мовленнєвої діяльності, психологічні, психофізіологічні, лінгвістичні, психолінгвістичні, нейропсихологічні, соціально-психологічні, ін. Розроблені цими науками теорії мовленнєвої діяльності є взаємодоповнюючими та активно впроваджуються у практику логопедичної діяльності, що відображається у розширенні технологій та змісту корекційно-розвиткового супроводу осіб з мовленнєвим дизонтогенезом.

Логопедична гімнастика є однією із технологій логопедичного впливу, яка динамічно розвивається завдяки теоретико-практичній реалізації міждисциплінарного підходу до організації та проведення логокорекції.

Важливими умовами підготовки кваліфікованих фахівців-логопедів є актуалізація й поглиблення знань студентів з курсу логопедія стосовно окремих видів логопедичної гімнастики (артикуляційної, дихальної, голосової, пальчикової, мімічної), ознайомлення зі змістом та методиками проведення фонетичної, фонематичної, фонемо-графічної, лексико-граматичної та нейрогімнастики; формування умінь визначати диференційований зміст різних

видів логогімнастики для корекційної роботи за наявності логопатій у дітей та дорослих.

Важливими також є формування практичних умінь застосовувати комплекси вправ логопедичної гімнастики з урахуванням компенсаторних психомовленнєвих та психомоторних можливостей дітей раннього, дошкільного та шкільного віку з порушеннями мовлення.

Обізнаність майбутніх та практикуючих логопедів у проблематиці логопедичної гімнастики, її методичних аспектах розширює їхню професійну компетентність та є складовою розвитку у них проєктивних і просвітницьких умінь.

Метою даного посібника є окреслення методичних аспектів застосування логопедичної гімнастики (зокрема, *дихальної, артикуляційної, голосової, фонематичної, фонетичної*), висвітлення її сутності не лише як засобу корекційного впливу, а як засобу профілактики мовленнєвих порушень, стимуляції та розвитку дитячого мовлення, засобу психотерапевтичного впливу на особистість.

Методичні рекомендації „Логогімнастика” адресовані студентам та фахівцям, дотичним до психолого-педагогічного та корекційного супроводу дітей дошкільного та шкільного віку (практикуючим логопедам, психологам, вихователям закладів дошкільної освіти, учителям початкових класів).

Ці методичні рекомендації можуть бути використані для вдосконалення змісту та організації професійної підготовки студентів спеціальності 016 Спеціальна педагогіка. Логопедія, для доповнення змісту освітньо-професійних програм підготовки логопедів у закладах вищої освіти освітньо-кваліфікаційних рівнів „бакалавр”, „магістр”, зокрема, під час викладання навчальних дисциплін „Логогімнастика”, „Логопедія”, „Спеціальна методика розвитку мовлення”, „Рання логопедична корекція”, „Логопедична корекція специфічних розладів шкільних навичок” та ін.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЛОГОГІМНАСТИКИ ЯК НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Логопедична гімнастика є однією із численних технологій логопедичної роботи, якій віддають належне всі учасники логокорекційного процесу. Засобами логопедичної гімнастики реалізуються корекційні та розвивальні цілі, стимулюються базові психофізіологічні механізми мовлення, а завдяки ігровим прийомам налагоджується та підтримується контакт між логопедом та дитиною, створюється емоційно-позитивний фон подальшої роботи.

За певних обставин, які спричиняють особливості мовленнєвого розвитку у дітей, логопедична гімнастика стане чи не основним засобом нормалізації у них мовленнєвих умінь. Зокрема, за наявності соматичної ослабленості, несприятливих соціальних умов розвитку, внутрішньої позиції самого індивіда, яка формується під впливом ціннісних орієнтацій виховного середовища тощо. В цих випадках порушення мовлення переважно не матимуть значного ступеня, а проявлятимуться нечіткою вимовою, збідненими інтонаціями, невиразними голосовими модуляціями, примітивністю лексичних конструкцій, слабкою актуалізацією слів та ін.

Окрім вказаних чинників мовленнєвого дизонтогенезу, варто згадати про резидуально-органічну симптоматику, пов'язану із ушкодженнями головного мозку у пренатальному чи ранньому постнатальному періодах. Діти із резидуально-органічною симптоматикою входять до „групи неврологічного ризику” і частіше за інших відзначаються наявністю порушень у розвитку (психомовленнєвого, емоційного, поведінкового, ментального). Проблема у тім, що порушення у них проявляються з часом, у ранньому віці вони помітні лише фахівцям (дефектологам, психологам, логопедам).

Відтак, об'єктивується потреба розвивального супроводу таких дітей, активізації у них психофізичних та психомовленнєвих функцій, цілеспрямованого розвитку.

Нині ж робота логопеда сприймається як суто корекційна, до нього звертаються у випадках очевидних мовленнєвих недоліків. Натомість профілактичну функцію логопедичної роботи скоріше декларують, фіксують у професіограмах та переліках функціональних обов'язків, аніж здійснюють.

В цьому зв'язку логопедична гімнастика якнайкраще виконуватиме завдання корекційно-розвивального супроводу, сприятиме активізації компенсаторних можливостей дитини, дозволить сподіватися на сприятливий прогноз у зведенні до мінімуму рецидивів.

В цілому, проблема спеціальної гімнастики у логопедії є достатньо дослідженою. Існує чимало посібників, які висвітлюють змістові та методичні аспекти окремих складових логогімнастики. Переважна більшість джерел присвячені *артикуляційній гімнастиці* (праці І. Боровик, Т. Будьонної, Н. Гаврилової, О. Краузе, Т. Момот, Ю. Рібцун, Т. Філічової, М. Хватцева та ін.). Інші посібники розкривають зміст та особливості проведення *дихальної гімнастики* (праці Л.Белякової, Н. Гончарової, О. Стрельнікової, ін.) та *пальчикової гімнастики* (роботи О. Гревцевої, А. Сиротюк, М. Кольцової, Т.Ткач та ін.), а також *мімічної гімнастики* та *логоритміки* (праці Г. Волкової, Я. Пищалки, Н. Ричкової, Л. Федорович, С. Школьник, ін). Проте, аналіз сучасних науково-методичних праць та навчальних посібників з логопедії показав, що відсутнє представлення логопедичної гімнастики як системи.

У чому ж полягає сутність поняття „логопедична гімнастика”?

Чи варто її розглядати як окрему категорію логопедичної корекції?

Яку мету реалізує логопедична гімнастика?

Яким чином представлений зміст логопедичної гімнастики?

Ці та інші проблемні питання висвітлюються у методичних рекомендаціях з курсу „Логогімнастика”.

Зупинимось на характеристиці поняття „логопедична гімнастика”. Передусім спробуємо сформулювати мету, визначити складові цього поняття та окреслити завдання логогімнастики.

У науково-методичній літературі досі не використовують термін „логогімнастика”, а вживають конкретні назви, які водночас характеризують її спрямованість: артикуляційна, дихальна, голосова, пальчикова і деякі інші. Проте, поняття „логопедична гімнастика” є значно ширшим і його варто розглядати як збірну назву, як окрему категорію логопедичної корекції.

Попередньо зазначимо, що у сучасній логопедії не зафіксоване наукове визначення „логопедичної гімнастики”, цей термін у професійних (дефектологічних) словниках не розглядається. Поряд з цим, такий вид логопедичної роботи застосовується доволі довго у практиці.

В. Селіверстов з групою авторів фіксують у понятійно-термінологічному словнику логопеда термін „гімнастика мовлення”, поділяючи її на активну і пасивну. При цьому науковці дотримуються семантичного денотату „гімнастика” як категоріальної ознаки та не вживають семантичного референту „логопедична”. На наш погляд, саме ця референтна ознака необхідна для надання специфічного значення загальновживаному поняттю „гімнастика”.

Звернемось до тлумачення терміну „гімнастика”.

Одним із найбільш поширених є визначення А.Т. Брикіна, який зазначає, що гімнастика – це система спеціально підібраних фізичних вправ, методичних прийомів, вживаних для зміцнення здоров’я, гармонійного розвитку і вдосконалення рухових здібностей людини, сили та спритності рухів, а також витривалості. Згадаємо також, що у перекладі з грецької „*Gimnasio*” означає *вправлятися, тренуватися* (Л. Айунц).

В цілому, сутність поняття „логогімнастики” є зрозумілою: це гімнастика логопедичного спрямування – для покращення мовленнєвих умінь. Звертаючись до попередньо наведеного визначення А.Брикіна, тлумачити поняття „логогімнастика” можна таким чином:

Логопедична гімнастика – це система спеціально підібраних тренувальних вправ (система тренувань) для вдосконалення чи нормалізації певних функцій, задіяних у мовленнєвій діяльності.

Сприймання та творення мовлення – це багатокomпонентне явище, складний психофізіологічний процес, опосередкований такими *основними* функціями:

- артикуляційна
- голосова
- дихальна
- функція фонематичного слуху

- функція регуляції темпу мовлення
- функція відтворення звуко-складової структури та ритму мовлення
- функції лексичного та граматичного структурування
- графо-моторні функції
- оптико-просторові функції.

Мета логопедичної гімнастики визначається як багатоаспектна. Логіка визначення цих аспектів така:

- основне спрямування логопедичної гімнастики – це, безумовно, **корекційний вплив** (виправлення наявних недоліків дихання, голосу, артикуляційної та мімічної моторики, пальцевого праксису тощо). У цьому випадку логогімнастика передуює основній корекції: наприклад, перед постановкою звуків (суто корекційні прийоми) створюється артикуляційна база (положення органів артикуляції, основні рухи та їхні переключення, ін.);

- **профілактичний вплив** – враховуючи вікові показники мовленнєвого розвитку, корекцію проводять після досягнення дитиною певного віку (напр., звуковимова в нормі формується до 4-5 років; фонематичні процеси розвиваються нерівномірно: сприймання – до 2 років, розрізнення, контроль та уявлення – до 4-5 р., аналіз і синтез – у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці; схема мовленнєвого дихання інтенсивно розвивається від 4 до 6 років, голосова функція має пролонгований термін становлення: немовлячий період – ранній вік – старший дошкільний вік – домутаційний, мутаційний та післямутаційний періоди і т.д). Чи варто очікувати завершення періодів становлення анатомо-фізіологічних механізмів мовлення? Чи можна виявити прямі і непрямі ознаки, які свідчатимуть про можливі негаразди у розвитку тієї чи іншої мовленнєвої функції? Практика свідчить, що так.

Наприклад: затримані періоди грудного вигодовування, годування з допомогою пляшки чи тривале смоктання соски спричиняють недорозвинення м'язів язика та фіксації його інтрадентального положення, призводять до перенапруження навколоротових, нижньощелепних, шийних м'язів та закріплення інфантильного ковтання; переважання рідкої, пюреподібної їжі у раціоні дитини раннього віку на противагу густій, пружній та твердій їжі,

викликає фіксацію язика на верхніх зубах (а не на передній частині твердого піднебіння, що необхідно для соматичного/повноцінного ковтання), а також призводить до формування відкритого прикусу (Я. Костіна, В. Чапала).

Або інший приклад: відомо, що за наявності у дошкільника фонетико-фонематичних порушень існує вірогідність труднощів опанування ним грамоти, навіть за умови нормалізації вимовних та фонематичних процесів ще до початку навчання. Це лише окремі ознаки, що вказують на ризик того чи іншого недорозвинення. Відповідно, актуальності набуває профілактичний напрям логопедичної гімнастики.

- **психотерапевтичний вплив** – логопедична робота відзначається певною складністю для дитини: довільний рівень виконання вправ, концентрація уваги, багаторазові повторення (в т. ч., у час по-за заняттями), додання власних труднощів, посилений контроль – усе це виснажує дитину, знижує її працездатність. З одного боку, у арсеналі педагогів є прийоми підтримання дитячої активності, прийоми стимулювання, заохочення („винагороди”), а з іншого – завжди є потреба у сприятливому налаштуванні дитини до роботи, створенні ситуації успіху, радості (сміху), активації психоемоційних ресурсів. У цьому випадку логопедична гімнастика розкриватиметься як психотерапевтична дія. Зокрема, дихальна гімнастика як різновид логогімнастики може психічно активізувати дитину, якщо застосувати вправи на цілеспрямованість та силу видиху: здування кульок, гра з бульбашками, ін. Або розслабити під час вироблення навичок діафрагмального дихання, подовженого видиху, тощо. А. Семенович та інші науковці наголошують на тому, що правильне дихання сприяє загальному оздоровленню, концентрації уваги, оптимізує кровообіг, поліпшує самопочуття, а у дітей – сприяє формуванню базових складових довільної саморегуляції.

Улюблені багатьма дітьми „Казочки про Язичка” – один із прийомів артикуляційної гімнастики – дозволяють дитині невимушено виконувати вправи та поринути у чуттєвий світ образів, емоцій.

Отже, варто розглядати логогімнастику у контексті психотерапевтичного впливу на дитину.

Зазначимо, що не лише дихальна та артикуляційна гімнастика як складові логопедичної гімнастики матимуть психотерапевтичну дію, а й ряд інших: ритміка, пальчикова гімнастика, фонематичні розминки, ін.

- **стимулюючий вплив** – логопедичну практику важко сьогодні уявити без використання технологій, які сприяють нормалізації та стимуляції функціональних механізмів мовлення: логопедичний масаж, ритміка та кінезіологія, ін. Проте, усі вони мають статус самостійних реабілітаційних методик. Зокрема, логопедичний масаж – це окрема складова корекційного процесу, яка застосовується згідно з показами. Розцінювати логомасаж як логопедичну гімнастику було б неправомірним. Разом з цим, останнім часом до методичних надбань логопедів увійшли прийоми *самомасажу* (А. Семенович, М. Поваляєва, І. Поварова, ін.), які проводять діти під керівництвом логопеда. В цьому випадку самомасаж має стимулюючу дію – підвищується стійкість організму, поліпшуються обмінні процеси, лімфо- та кровообіг.

Або ж ритміка – педагогічна технологія, яка закріпилась у логопедії з відповідною до неї назвою: „логоритміка”. На тепер розроблені і програми з логоритміки, і дидактичні матеріали, призначені для роботи з дітьми, які мають різні мовленнєві порушення (Г. Волкова, Н. Маленька, Я. Пищалка, Н. Ричкова, Л. Федорович, С. Школьник, ін.). Основна мета логоритміки – розвиток психомоторних та сенсорних функцій у осіб-логопатів. Впродовж кількох десятиліть логоритміку проводять як окремі заняття у спеціальних умовах (приміщення, обладнання, музичний супровід тощо). Проте, елементи логоритміки так чи інакше використовують логопеди на своїх заняттях – простукування ритму та відпрацювання темпу у роботі із заїками, регуляція темпу та ритму під час виконання артикуляційних вправ, координація дихання, голосу та вимови тощо. В цьому зв’язку логоритмічні вправи виконуватимуть стимулюючу функцію та матимуть значення гімнастичних.

Ще одна сучасна логопедична технологія – „пальчикова гімнастика”, яка є одним із розділів кінезіології. Це особливий вид вправ для розвитку дрібної моторики рук. Поряд з цим пальчикова гімнастика сприяє розвитку пам’яті, уяви та інших довільних когнітивних процесів; підвищує функціональну

активність мозку; усуває емоційну напругу; підтримує життєвий тонус (М. Кольцова, М.Рузіна, А.Сиротюк та ін.). Згідно з дослідженнями Т.Хризман, М.Звонарьової, під час виконання ритмічних рухів пальцями рук посилюється узгоджена діяльність лобних та скроневих відділів мозку, тобто координуються дві важливі для мовленнєвої функції зони кори мозку – моторна і сенсорна. Очевидною є стимулююча функція кінезіологічних вправ (або за іншою назвою – нейрогімнастика).

- **розвивальний вплив** – останнім часом педагоги звертають увагу на недостатньо виразне мовлення у дітей за відсутності вимовних чи інших дефектів мовлення. Таке мовлення гірше сприймається оточуючими. Особи із невиразним (нечітким, приглушеним) мовленням складають враження нерішучих, боязких, невпевнених. У цих випадках необхідними будуть дикційні вправи, інтонаційні, а також вправи для відпрацювання наголосів – тобто, розвиток умінь якісно відтворювати фонетичні елементи мовлення.

З іншого боку, розвивальний вплив логогімнастики також виявлятиметься під час проведення фонематичних вправ (сприймання, впізнавання, розрізнення фонем, тощо) з дітьми, у яких відсутні порушення фонематичного слуху. У цьому випадку фонематичні вправи позитивно позначатимуться на розвитку готовності до опанування грамоти. Особливого значення ці вправи матимуть у роботі з дошкільниками масових ДНЗ та першокласниками.

Згадаємо про важливість графічних умінь у навчанні письма, які розвиваються з дошкільного віку завдяки зображувальній діяльності дітей та розвитку у них оптико-просторових функцій. Тренувати графічні уміння можна засобами окремого виду вправ, а у поєднанні з розвитком фонематичних умінь виокремлюється ще один вид вправ – фонемографічні.

У певних випадках з майбутніми чи фактичними першокласниками потрібна додаткова робота з розвитку у них рухових координацій, м'язових взаємодій (пальці-кисть-п'ясток-передпліччя-плече-спина) для створення фізичної спроможності виконання акту письма. Недорозвинення у дітей конструктивного праксису теж може перешкоджати опануванню писемними навичками і, відповідно, потребуватиме розвитку.

Практика логопедичної роботи свідчить про необхідність залучення активної уваги дітей до лексичного та граматичного компонентів мовлення. Зокрема, застосування вправ для лексичного добору, лексичної словозміни, граматичної словозміни та лексико-граматичного структурування позитивно позначається на розвиткові спостережливості за мовними засобами, активізує „чуття мови”, отже – розширюється мовленнєва компетентність.

Отже, логопедична гімнастика реалізує не лише корекційну мету, а й психотерапевтичну; є важливим засобом профілактики мовленнєвих порушень, стимуляції психомовленнєвих функцій, розвитку мовленнєвих умінь.

Завдання для самоперевірки:

- 1. Сформулюйте визначення „логопедичної гімнастики”*
- 2. Яку мету реалізує логопедична гімнастика? Розкрийте її багатоаспектність.*
- 3. Чи варто застосовувати логопедичну гімнастику за відсутності мовленнєвих порушень?*

Завдання для самостійної роботи:

- 1. Обміркуйте, хто з фахівців може проводити логопедичну гімнастику.*
- 2. Обґрунтуйте, з якими віковими категоріями осіб проводять логопедичну гімнастику.*
- 3. Визначте, за наявності яких мовленнєвих порушень проводять логопедичну гімнастику.*

Список використаних джерел

1. Костина Я.В. Коррекция речи у детей: взгляд ортодонта / Я.В. Костина, В.М. Чапала. – М.: ТЦ Сфера, 2008. – С. 43-45.;
2. Мілевська О.П. Логопедична гімнастика: систематизація поняття // Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. – С. 47-52.;

3. Понятийно-терминологический словарь логопеда / под ред. В.И. Селиверстова. – М.: Гуманит. изд. центр ВДАДОС, 1997. – С. 48-49.;

4. Рібцун Ю.В. Інноваційний підхід до організації та проведення артикуляційної гімнастики в логопедичній групі / Ю.В. Рібцун // Дошкільна освіта. – 2011. – № 3 (33). – С. 31-43.;

5. Семенович А.В. Нейропсихологическая коррекция в детском возрасте / А.В.Семенович.– М.: Издательский центр „Академия”, 2002.– 232 с..

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ РІЗНИХ ВИДІВ ЛОГОГІМНАСТИКИ

Узагальнена мета логопедичної гімнастики полягає у тренуванні (вдосконаленні) різних мовленнєвих умінь та механізмів (функцій), які їх забезпечують. Для визначення видів та змістового наповнення логогімнастики важливо усвідомлювати, що собою становить комплекс мовленнєвих умінь, а для розуміння особливостей її застосування – орієнтуватись у операційному забезпеченні цих умінь.

Види та змістове наповнення логопедичної гімнастики як окремої категорії представлені таким чином:

1. *дихальна* – гімнастика для нормалізації фізіологічного та розвитку мовленнєвого дихання, а саме для вироблення диференційованого носо-

ротового дихання, розвитку сили, цілеспрямованості видиху, подовженого видиху; для активізації кінестезій у дихальних м'язах;

2. *артикуляційна* – гімнастика для підготовки мовленнєво-рухового апарату до постановки звуків та розвитку диференційованих рухів органами артикуляції; для формування умінь утримувати артикуляційний уклад та переключатись з одного укладу на інший; для укріплення м'язів язика, губ, щік, щелеп, м'якого піднебіння; для створення нових (правильних) рухових стереотипів; для розвитку амплітуди, точності, ритмічності, сили артикуляційних рухів та для відпрацювання кінетичних програм;

3. *голосова* – гімнастика для відпрацювання голосових кінестезій, навичок голосоподачі, голосоведення, голосових модуляцій (інтонацій); для розвитку системи наголосів та голосових якостей – сили, висоти, тембру;

4. *фонематична* – гімнастика для тренування умінь сприймати, впізнавати, розрізняти фонemi та аналізувати звуко-складову структуру слів;

5. *фонетична* – гімнастика для покращення вимовних умінь (дикції);

6. *ритмічна гімнастика, елементи логоритміки* – гімнастики для розвитку чуття ритму, умінь відтворювати ритмічний малюнок слів (складоритм);

7. *мімічна* – гімнастика для зміцнення мімічних м'язів та розвитку уміння мімічно відтворювати емоційні стани; для налагодження міміко-артикуляційної взаємодії; для розвитку емоційної виразності мовлення;

8. *пальчикова* – гімнастика для розвитку статичного та динамічного пальцевого праксису;

9. *графічна і фонемографічна* – гімнастика для вироблення практичних навичок відображати фонemi на письмі, для тренування графічних умінь та зорово-моторних координацій; проводиться у комплексі з розвитком оптико-просторових умінь;

10. *лексична та граматична* – гімнастика для вироблення умінь лексичного добору, граматико-семантичного структурування тощо;

11. *загально-рухова гімнастика* – для розвитку координації рухів, м'язових взаємодій, ін.;

12. *елементи нейрогімнастики* – для активізації потенціалу головного мозку та налагодження міжпівкульної взаємодії, для стимуляції мозкових механізмів мовлення, тренування функцій зорового гнозису, мнезису тощо;

13. *самомасаж* – пальцевий та для обличчя, шиї з метою регуляції м'язового тону та нормалізації психоемоційного стану, ін).

Частота використання різних видів логогімнастики непропорційна. Найбільш уживаними є дихальна, голосова та артикуляційна гімнастики, які мають виразну корекційну спрямованість і становлять обов'язкову частину логопедичної роботи з подолання вимовних порушень різного генезу (за наявності дислалії, ринолалії, дизартрії). З цих же причин – корекційна спрямованість і генез порушення звуковимови – має значення послідовність та частка застосовування того чи іншого виду логогімнастики. Наприклад: за наявності дислалії провідною виступатиме артикуляційна гімнастика, оскільки голосові якості та дихальна функція практично не порушуються; за наявності ринолалії чи дизартрії слід надати перевагу голосовій та дихальній видам логогімнастики, які сприятимуть подоланню первинних симптомів у структурі мовленнєвого порушення. Ті ж види логогімнастики, які більшою мірою реалізують розвивальну, стимулюючу чи профілактичну мету, застосовуються рідше та мають характер доповнюючих.

Серед переліку різновидів логогімнастики є й „фаворити” логопедичної практики – це пальчикова та мімічна гімнастики. Секрет їхньої популярності криється у потужному емоційно-позитивному впливі на дитину, у більшій доступності під час виконання та у можливості вільно контролювати зором виконання вправ. Вправи пальчикової та мімічної гімнастики мають ігрову сутність, тому стимулюють дитину до активного виконання.

За останні роки неабиякої популярності набула так звана „нейрогімнастика”, що є результатом міждисциплінарного підходу до логокорекційної роботи. Завдяки дослідженням у галузі нейропсихології (праці Т. Ахутіної, А. Семенович, А. Сиротюк, Т. Фотекової, Л. Цвєткової та ін.) та розробленні ряду методик нейропсихологічної діагностики, абілітації та корекції розвитку дитини стали доступними до використання дієві техніки, які

вирішують завдання стимуляції, корекції мозкових механізмів мовлення. Нейрогіннастика упевнено досягає свого місця серед „фаворитів” логопедичної гімнастики.

У цьому посібнику ми розглядаємо логогіннастику як багатокomпонентну систему технологій логопедичної роботи, компоненти якої можуть застосовуватись як автономно, варіативно, так і у різних поєднаннях, які визначатимуться потребами і можливостями дитини з порушеним мовленням у кожному випадку окремо.

Розглянемо характеристики та методичні особливості різних видів логогіннастики.

ДИХАЛЬНА ГІМНАСТИКА

Дихальна гімнастика є невід’ємною складовою логопедичної роботи, оскільки правильне дихання відіграє важливу роль у реалізації експресивного мовлення. Проведення дихальної гімнастики потребує розуміння сутності поняття „мовленнєве дихання” та обізнаності у онтогенетично-фізіологічних характеристиках дихальної функції людини.

Мовленнєве дихання формується на основі фізіологічного немовленнєвого і відрізняється від нього кількома функціональними характеристиками.

Так, фізіологічне немовленнєве дихання відбувається ритмічно, плавно, з певною частотою, яка може змінюватись в залежності від фізичного навантаження (швидка хода, рух сходами ввєрх тощо) або від емоційного стану (хвилювання). Це дихання відзначається носовими вдихом і видихом, які до того ж майже однакові за тривалістю та об’ємом. На відміну від нього, мовленнєве дихання здійснюється через ротову порожнину, фази вдиху і видиху різняться тривалістю, видих суттєво подовжується і більш напружений,

зменшується кількість вдихів і видихів за одну хвилину, збільшується активність міжреберних, черевних м'язів та діафрагми.

В окремих випадках, зокрема за наявності різних форм логопатій, фізіологічне та мовленнєве дихання порушуються, причинами чого є фізіологічні, неврологічні, анатомічні чинники.

Відповідно, дихальна гімнастика як складова логокорекції потребує застосування диференційного підходу з урахуванням клінічних особливостей тієї чи іншої форми логопатії.

Проблему фізіологічного та мовленнєвого дихання досліджували О. Алмазова, Л.Белякова, Т. Будьонная, Ю. Буланов, К. Бутейко, Н. Гончарова, А.Кравченко, Л. Кофлер, О. Краузе, С. Ляпідевський, О.Максаков, Н. Новікова, О. Стрельнікова, Т. Шишкова та ін.

Під дихальною гімнастикою розуміють комплекс спеціальних вправ, спрямованих на вдосконалення мовленнєвого дихання та вироблення плавного ротового видиху (2-4 секунди) з поступовим збільшенням тривалості видиху до 6-8 секунд (Ю. Карпухіна).

Розгляд дихальної гімнастики у контексті логопедичного впливу зумовлює чіткого визначення сутності мовленнєвого дихання: *це дихання, яке з'являється у момент вимовляння звуків, слів, фраз і бере безпосередню участь у їхньому творенні.*

Становленню мовленнєвого дихання передуює розвиток функціональної системи фізіологічного немовленнєвого дихання (О. Лаврова, Е. Сійрде). За умов типового онтогенезу розвиток дихання відповідає певних закономірностям. У новонароджених і немовлят дихання поверхнєве; чим менша за віком дитина, тим більша частота дихання – таким шляхом організм компенсує малий об'єм вдихуваного повітря і забезпечення киснем. Глибина дихання та об'єм такого дихального акту у дитини значно менші, ніж у дорослої людини. Це пояснюється невеликою масою легень і особливостями будови грудної клітки. Але в процесі розвитку дихальна система удосконалюється, до 6–7 років у дітей формується повноцінне діафрагмальне

дихання – вдих стає глибоким, видих подовженим у часі (Л. Белякова, Н. Гончарова, Т. Шишкова, О. Лаврова).

За умов порушеного онтогенезу, в тому числі мовленнєвого, і фізіологічне і мовленнєве дихання відзначатимуться особливостями:

– за наявності дизартричних порушень дихання довгий час залишається поверхневим, прискореним; його ритм порушується таким чином, що під час мовлення не витримується подовжений видих і відбувається передчасне використання повітряного струменя, що в свою чергу призводить до виникнення поверхневих судомних вдихів після нетривалого мовлення (О. Винарська).

– у випадку ринолалій порушується координація між диханням, фонацією і артикуляцією. Таким дітям властивий вкорочений вдих, зазвичай носовий, попри постійно напіввідкритий рот (І. Єрмакова, А. Іполітова).

– виразні порушення мовленнєвого і фізіологічного дихання спостерігаються у осіб із заїканням, адже у клініці цього стану присутні спазматичні скорочення різних груп м'язів, які задіяні у диханні, голосоведенні, артикулюванні. Зокрема, проявляється неузгодженість у роботі м'язів, які здійснюють вдих-видих, а у поєднанні з гіперкінезами черевних м'язів ускладнюється (або стає неможливим) довільний контроль за дихальними рухами (Л.Белякова, І. Дьякова).

Меншою мірою проявляються особливості дихання у дітей з дислаліями. Серед цих особливостей – ослабленість повітряного струменя під час видиху.

Таким чином, дихальну гімнастику з дітьми із різними формами логопатій слід реалізовувати диференційовано, з урахуванням типових недоліків мовленнєвого дихання у кожному окремому випадку.

Метою дихальної гімнастики є формування у дітей уміння швидко і безшумно вдихати повітря та економно витратити його під час тривалого ротового видиху у процесі мовлення.

Основними завданнями дихальної гімнастики є:

1. Нормалізація та розвиток фізіологічного дихання;
2. Вироблення легкості ротового видиху;

3. Вироблення протяжності ротового видиху;
4. Відпрацювання умінь диференційованого рото-носового видиху.

Під час проведення дихальної гімнастики треба **дотримуватись таких правил:**

- дихальна гімнастика повинна проводитися перед вживанням їжі (за 1- 1,5 год.);
- тривалість проведення дихальної гімнастики – до 5 хвилин з дошкільниками;
- кожен дихальний вправ варто повторювати 3-5 разів;
- приміщення, у якому проводиться дихальна гімнастика, потрібно добре провітрити;
- під час дихальної гімнастики не можна перевтомлювати дитину (перша ознака втоми – позіхання (симптом кисневої недостатності);
- проводячи дихальну гімнастику треба стежити за позою дитини (спина пряма, плечі розправлені, ноги та руки у вільному стані);
- під час видиху дитина не повинна напружувати плечі, шию, підіймати плечі, надувати щоки;
- впродовж дихальних вправ варто привернути увагу дитини до відчуттів руху діафрагми;
- дихальні вправи краще проводити плавно, під рахунок чи музику;
- дидактичний матеріал для дихальних вправ, повинен бути легким (ватяні кульки, серветки, повітряні кульки, ін.); його розташовують на рівні рота дитини.

Методичні поради до застосування дихальної гімнастики

Виробленню навичок мовленнєвого дихання передують робота з нормалізації фізіологічного немовленнєвого дихання, а саме його раціонального способу. Таким вважають грудинно-черевне, або діафрагмальне дихання, у процесі якого діафрагма найбільш активна.

Нормалізація діафрагмального типу дихання необхідна дітям (особам) з порушеннями мовлення, а також соматично ослабленим дітям, у яких діафрагмальний м'яз недостатньо активний.

Мовленнєве ж дихання тісно пов'язане із розвитком мовлення і є результатом вироблення специфічного „мовленнєвого механізму дихання”. Усне мовлення супроводжується тонко диференційованими коливальними рухами діафрагми (за твердженням Л. Беякової), які власне забезпечують мовленнєве дихання і звукоутворення.

- Перед початком проведення дихальної гімнастики потрібно обстежити дитину у педіатра, невролога та проконсультувати у оториноларинголога, щоб отримати висновок про прохідність носових ходів та стан їх слизової оболонки.
- За наявності гострих респіраторних захворювань, ринітів, аденоїдів, тощодихальну гімнастику не проводять.

Відпрацювання мовленнєвого дихання проводиться одночасно з фонацією та вимовлянням звуків, оскільки це взаємно зумовлені процеси. Тому завдання дихальної гімнастики поступово ускладнюють: спочатку тренують тривалість мовленнєвого видиху на окремих звуках, потім – на словах, після цього – на коротких фразах; наостанок – під час промовляння поширених, складних речень, віршів, розповідей.

Під час виконання вправ дихальної гімнастики дітей привчають відчувати, а згодом і контролювати спокійний (ненапружений) видих, тривалість і гучність вимови мовленнєвих звуків.

Варто пам'ятати, що природне дихання є різним за глибиною та темпом. Щоб не позбавити дихання природності, не слід штучно регулювати його темп і глибину. Тому зусилля, які дитина докладатиме піз час виконання дихальних вправ, мусять бути незначними. Разом з цим, нормалізація дихальної функції передбачає:

- привчання дитини дихати носом, оскільки носове дихання збуджує довгастий мозок, у якому розташований дихальний центр, і, відповідно, дихання стає глибшим

- використання рухливих вправ (зокрема, біг на свіжому повітрі), які потребують затрат м'язової енергії і тим самим стимулюють потребу у більшій кількості повітря

- вироблення умінь не затримувати дихання під час виконання вправ (*за наявності незвичного руху чи потреби у додаткових зусиллях дошкільники схильні до затримування дихання*); для цього супроводжують видих під час рухових вправ звуками/словами

- вироблення умінь економно витрачати повітря з легень, що дозволить регулювати роботу дихальних м'язів: видих виконується швидко, після чого повітря затримують у легенях і лише потім поступово видихають одночасно з вимовою звуків.

- виконання окремих вправ повільно та швидко: повільний темп сприятиме виробленню економного видиху, а швидкий – підвищенню активності дитини

- у повільному темпі видих супроводжують звуками *ТССС.., ТШШШ..., ПФФФ...* або словом *ВНИЗ* (*протяжно*)
- у швидкому темпі варто вимовляти слова *ВПЕРЕД, ВПРАВО, ВЛІВО*

- активізацію кінестетичних відчуттів під час дихання

В цілому, нормалізація дихальної функції та відпрацювання навичок мовленнєвого дихання неможливе протягом короткого часу. Тому не варто сподіватись швидких результатів і надмірно стимулювати вольові зусилля дитини; такі спроби можуть спричинити дискомфорт, задишки.

Завдання для самоперевірки:

1. Обґрунтуйте значення „дихальної гімнастики”
2. Поясніть, у чому полягають особливості немовленнєвого та мовленнєвого дихання у дітей з різними мовленнєвими порушеннями.
3. Назвіть правила, яких слід дотримуватись під час проведення дихальної гімнастики.

Завдання для самостійної роботи:

- 1. Підготуйте повідомлення про фізіологічні характеристики різних типів дихання.*
- 2. Ознайомтесь з методикою формування діафрагмального дихання та відпрацюйте основні прийоми.*
- 3. Сформууйте картотеку дихальних вправ та систематизуйте її.*

Список використаних джерел

1. Акименко В.М. Развивающие технологии в логопедии. – Ростов н/Д: Феникс, 2011. – 109 с.
2. Белякова Л. И., Гончарова Н. Н., Шишкова Т. Г. Методика развития речевого дыхания у дошкольников с нарушениями речи. – М.: ООО Книголюб, 2004. – 55 с.
3. Белякова Л. И., Дьякова Е. А. Заикание. – М.: В. Секачев, 1998. – 304 с.
4. Винарская Е. Н. Дизартрия. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 141 с.
5. Єрмакова И. И. Коррекция речи и голоса у детей и подростков. – М.: Просвещение: АО „Учеб.лит.“, 1996. – 143 с.
6. Ипполитова А. Г. Открытая ринолалия. – М.: Просвещение, 1983. – 95 с.
7. Краузе Е.Н. Логопедический массаж и артикуляционная гимнастика: Практическое пособие. – СПб.: Корона, 2004. – С. 34-39.
8. Лаврова Е. Н. Логопедия. Основы фонопедии. – М.: Изд.центр” Академия”, 2007. – С. 21-34.
9. Поварова И.А. Практикум для заикающихся: учимся говорить правильно и красиво. – СПб.: «Издательство СОЮЗ», 2000. – 128 с.

АРТИКУЛЯЦІЙНА ГІМНАСТИКА

Звуки мовлення утворюються в результаті складного комплексу положень і рухів артикуляційних органів. У логопедії розрізняють поняття „артикулема” і „артикуляція” – вихідні положення артикуляційних органів, у яких творяться певні звуки (артикулеми) та рухові програми творення певних звуків (артикуляції). Вироблення артикулем та артикуляцій (інколи вживають об’єднуючий термін „кінема, кінеми”) створює можливість опанування мовленнєвими звуками, які не можуть утворюватися за їхньої відсутності.

Вимовляння звуків – це складний руховий навик. Здатність правильно вимовляти різні звуки ізольовано і у потоці мовлення завдячує силі, рухливості

та диференційованій роботі органів звуковимовного апарату (язика, губ, м'якого піднебіння ін.). Чітка вимова потребує сильних, пружних та рухливих мовленнєвих органів. Загалом, артикуляція звуків пов'язана з роботою численних м'язів: жувальних, ковтальних, мімічних та інших м'язів обличчя; процес голосоутворення відбувається за участю органів дихання (гортань, трахея, бронхи, легені, діафрагма, міжреберні м'язи). Окрім цього, процес вимовляння звуків опосередкований роботою м'язів шиї, плечового поясу, грудної клітки.

Відповідно, під **артикуляційною гімнастикою** розуміють сукупність спеціальних вправ, спрямованих на зміцнення м'язів артикуляційного апарату, на розвиток сили, рухливості і диференційованості рухів тих органів, які беруть участь у вимові.

Питання артикуляційної гімнастики, комплекси артикуляційних вправ з відповідним дидактичним забезпеченням представлені у логопедії дуже широко (праці Ю. Хватцева, М. Савченко, І. Боровик, Ю. Рібцун, О. Аніщенко, Т. Момот, В. Гревцевої, Т. Будьонної, О. Краузе, О. Косиної, В. Тищенко, С. Макарової, В. Цвинтарного, М. Фомічової, Н. Ніщеві, Т. Куликовської, О. Крупенчук та багатьох інших). Результативність цієї технології логопедичного впливу не викликає сумнівів, проте ґрунтується на методичності та систематичності проведення.

Метою артикуляційної гімнастики є підготовка артикуляційного апарату дитини до вимовляння (постановки) звуків.

Основними завданнями артикуляційної гімнастики є:

1. Зміцнення м'язової системи язика, губ, щік, нижньої щелепи, м'якого піднебіння, мімічних м'язів;
2. Подолання наявних неправильно сформованих рухових стереотипів та пригнічення супутніх рухів під час виконання артикуляційних вправ;
3. Розвиток здатності диференційовано виконувати рухи органами мовленнєво-рухового апарату;
4. Формування вміння утримувати необхідне артикуляційне положення (артикуляційний уклад);

5. Збільшення амплітуди рухів органів мовленнєво-рухового апарату, вироблення чіткості, ритмічності, точності, сили рухів;

6. Вироблення здатності переключатися з одного укладу на інший, об'єднувати прості рухи у комплекси рухів;

7. Вдосконалення емоційно-мімічної виразності.

Вправи артикуляційної гімнастики систематизовані у відповідності до задіяного органу мовленнєво-рухового апарату та принципу етіопатогенезу мовленнєвого порушення.

На основі врахування задіяного (активного) органу мовленнєво-рухового апарату розрізняють:

- гімнастику для губ
- гімнастику для щік
- гімнастику для нижньої щелепи
- гімнастику для м'якого піднебіння
- гімнастику для язика
- гімнастику для шиї

Згідно з принципом етіопатогенезу мовленнєвого порушення виділяють такі види артикуляційної гімнастики:

- за рівнем рухливості органів мовленнєво-рухового апарату (статична; динамічна)
- за характером силового фактору (без силового опору; ізотонічна)
- за ступенем самостійності виконання (пасивна; пасивно-активна; активна)
- за участю голосу (без участі голосу/беззвучна; з участю голосу/озвучена)

Під час проведення артикуляційної гімнастики треба **дотримуватись таких правил:**

- артикуляційну гімнастику проводять щодня, щоб закріплювались нові навички;

- добираючи вправи артикуляційної гімнастики керуються принципом „від простого до складного”

- під час проведення артикуляційної гімнастики треба утримувати фіксоване положення ротової порожнини – розкрита ротова порожнина (інколи – широко), але без зайвої напруги; кутики рота при цьому злегка розтягнуті в сторони; таке положення ротової порожнини дозволяє дитині чітко бачити у дзеркалі процес виконання вправ та створює достатній простір для виконання рухів в середині рота

- артикуляційну гімнастику проводять у ігровій формі, здебільшого з візуальним підкріпленням (малюнки, схеми, піктограми, тощо)

- під час артикуляційної гімнастики дитина займає сидяче положення, у якому тіло, руки та ноги ненапружені;

- артикуляційну гімнастику проводять перед настінним дзеркалом, у якому дитина повинна бачити і власне обличчя, і обличчя дорослого (для активізації зорового контролю за виконанням

- у разі використання *ручного* дзеркала (малого за розміром) дитина тримає його перед своїм обличчям, а дорослий розташовується навпроти дитини

- кількість вправ, які виконуються як один комплекс, повинна бути доцільною, виваженою

- починають з 2-3 вправ, які закріплюють протягом кількох днів; надалі оновлюють склад, замінюючи одну закріплену вправу на нову і поступово збільшують кількість вправ у комплексі

- рекомендовано логопедові виконувати вправи разом із дитиною, стимулюючи її таким чином до активного наслідування

- обов’язковим є попереднє відпрацювання вправ артикуляційної гімнастики логопедом (студентом); лише таким чином формуються відчуття складності вправ для м’язів мовленнєво-рухового апарату, що надалі дозволить контролювати стан перенапруження м’язів у дитини

Методичні поради до застосування артикуляційної гімнастики

Нормалізація рухів мовленнєвого апарату, вироблення положень органів артикуляції ґрунтується на попередньому інструктуванні логопедом, роз'ясненні, власному показі та представленні дитині малюнкових зображень артикуляційних вправ; в подальшому необхідне багаторазове виконання вправ дитиною та контроль з боку дорослого.

Згідно з традиційною методикою проведення артикуляційної гімнастики, статичні вправи передбачають утримання положення впродовж 10-15 секунд і повторення 8-10 разів; динамічні – 10-15 повторів, окрім вправ підвищеного напруження (10 повторів) (М. Савченко). Проте, дитині чи й дорослому з непідготовленими органами артикуляції надто важко дотримуватись цих вказівок; ознаками втоми, виснаженості мовленнєвих органів є незначне тремтіння, прикривання ротової порожнини, зменшення амплітуди і швидкості виконання вправ, намагання закрити рот та облизати губи.

- більшість артикуляційних вправ важкі для виконання і не одразу виконуються дитиною правильно; проте, з метою досягнення позитивного результату дитині не варто казати про те, що вправа виконується з помилками; навпаки – потрібно створювати і підтримувати емоційно-позитивний настрій, постійно підбадьорювати
- дозування кількості повторів однієї й тієї ж вправи є індивідуальним як для кожної дитини, так і для кожного етапу роботи з нею; на перших заняттях варто обмежуватися дворазовим виконанням вправ, оскільки м'язи, які тренуються, спочатку матимуть підвищену виснаженість; надалі можна кількість повторів збільшувати

Під час виконання артикуляційної гімнастики важливо *стежити за якістю виконуваних рухів*: фіксувати точність, плавність, темп виконання, витривалість, перехід від одного руху до іншого. Також потрібно звертати увагу на симетричність рухів кожного органу артикуляції відносно правої і

лівої сторони обличчя. У разі ослаблення однієї зі сторін органу артикуляції тренувати потрібно переважно одну, слабшу сторону, домагатись її зміцнення. Доцільно практикувати рухи з навантаженням (долання опору), корисним буде масаж.

За наявності у дитини *гіперсалівації* перед проведенням артикуляційної гімнастики рекомендовано роз'яснити дитині необхідність проковтувати слину та виконати наступне:

- здійснити масаж жувальних м'язів
- стимулювати пасивні і активні жувальні рухи шляхом помірного відкидання голови дитини назад, що викликатиме мимовільне бажання ковтнути слину; можна підкріпити проханням
- запропонувати дитині перед дзеркалом жувати тверду їжу (галетне печиво, моркву, яблуко) – цей прийом активізує рухи жувальної мускулатури і викликає потребу робити мимовільні ковтальні рухи; якщо підкріпити проханням проковтнути їжу, то мимовільні ковтальні рухи зміняться довільними
- виконувати довільне закриття рота шляхом пасивно-активних рухів нижньої щелепи: пасивні – логопед розташовується за дитиною, утримує правою рукою підборіддя дитини, а лівою злегка притискає голову дитини до себе; у цій позиції виконує правою рукою відкриття-розкриття ротової порожнини дитини (з різною амплітудою та у різному темпі); згодом ці рухи виконує дитина з допомогою власних рук, а потім самостійно без допомоги рук (під рахунок чи команду)

Артикуляційні вправи *виконуються ритмічно*. Пояснення цієї методичної вказівки криється у вікових особливостях моторики органів артикуляції. Адже артикуляційні (мовленнєві) рухи у дитини, яка ще не розмовляє, формуються поступово шляхом впорядкування ритмічних рухів на базі вже наявних автоматичних рухів, котрі фізіологічно пов'язані з мовленнєвою функцією. Такі рухи сформувались з безумовних реакцій (смоктання, ковтання, облизування,

рухи під час белькоту, покашлювання, сміху) і поступово перетворюються в умовні – мовленнєві.

Під час добору артикуляційних вправ керуються характером дефекту вимови та доцільністю положень чи рухів, передбачених конкретними вправами, для утворення артикуляції коригованих звуків. Тренувати потрібно лише ті положення та рухи органів артикуляції, які потребують виправлення. Якщо ж артикуляційна гімнастика проводиться з профілактичною, стимулюючою чи розвивальною метою, добір вправ здійснюють з урахуванням індивідуальних потреб і можливостей дитини у кожному конкретному випадку.

Загалом, виконання вправ артикуляційної гімнастики вимагає від дитини суттєвих енергетичних затрат, вольових зусиль і терпіння. Її результативність значною мірою визначається тим, наскільки активно дитина бере участь під час її проведення, з яким налаштуванням приступає до виконання вправ, чи систематично працює над артикуляційною гімнастикою.

Завдання для самоперевірки:

- 1. Обґрунтуйте значення „артикуляційної гімнастики”.*
- 2. Сформулюйте завдання артикуляційної гімнастики.*
- 3. Розкрийте принципи, згідно з якими класифікують артикуляційну гімнастику; назвіть її види.*
- 4. Яких правил потрібно дотримуватись під час проведення артикуляційної гімнастики?*
- 5. Яка робота проводиться перед артикуляційною гімнастикою у разі наявності у дитини гіперсалівації?*

Завдання для самостійної роботи:

- 1. Підготуйте комплекси артикуляційної гімнастики для різних органів (м'язів) мовленнєво-рухового апарату.*
- 2. Визначте особистий рівень складності у виконанні артикуляційної гімнастики.*
- 3. Ознайомтесь з публікацією „Інноваційні підходи до організації та проведення артикуляційної гімнастики в логопедичній групі”(автор – Ю.В. Рібцун) та обговоріть її зміст.*

Список використаних джерел

1. Акименко В.М. Развивающие технологии в логопедии. – Ростов н/Д: Феникс, 2011. – 109 с.
2. Боровик І.Г. Артикуляційні вправи – корисні та цікаві. – Х: Видавництво «Ранок», 2010. – 64 с.
3. Буденная Т.В. Логопедическая гимнастика. – СПб.: Детство-Пресс, 2001. – 64 с.
4. Косинова Е.М. Гимнастика для развития речи – М.: Эксмо, 2003. – 48 с.
5. Куликовская Т. А. Артикуляционная гимнастика в стихах и картинках. Пособие для логопедов, воспитателей и родителей. – М.: «Издательство Гном иД», 2004. – 32 с.
6. Кульчицька Н., Барищук Г. Вчимося говорити правильно. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 48 с.
7. Момот Т. Веселий ротик: Бібліотека логопеда-практика. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. – 24 с.
8. Нищева Н.В. Весёлая артикуляционная гимнастика. – С-Пб.: Детство-Пресс, 2009. – 28 с.
9. Савченко М.А. Методика виправлення вад фонем у дітей. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – С.12–22.

ГОЛОСОВА ГІМНАСТИКА

Виховання правильних якостей голосу – одне із важливих завдань мовленнєвого розвитку дитини. Голос є первинним засобом спілкування дитини з навколишнім світом, починаючи з домовленнєвого періоду (крик немовляти, вокалізації, гукання та белькіт), має важливе значення для формування дитини як особистості, для її спілкування з однолітками та дорослими. З голосом тісно пов'язана звуковимова, а тріада „дихання-голос-звуковимова” забезпечує надання емоційного забарвлення будь-якій фразі чи навіть окремому слову, відображає особисте ставлення індивіда до змісту висловлювання. За участю голосової функції реалізується смисл фрази – зміни висоти голосу (інтонування), голосового акценту (логічний чи словесний наголос) поряд із синтаксисом допомагають відобразити смислові та почуттєві характеристики висловлювань.

Логопедична і психологічна (а також психіатрична) практика показують, що розвиток голосу не може розглядатись поза зв'язком з поведінкою людини; розвиток мовленнєвого голосу нерозривно пов'язаний з індивідуальними якостями особистості.

Голосова функція (фонація) людини реалізується за умови збереженості фізіологічного дихання; правильна техніка дихання є обов'язковою умовою правильного голосоведення. Помилковими є уявлення про те, що глибокий, об'ємний вдих створює достатній ресурс для якості фонації. На думку О. Лаврової, О. Орлової та ін. для повноцінного голосоутворення важливим є вміння економно здійснити фонаційний видих, сформувати так звану „дыхальну опору” – усвідомлене уповільнення видиху, його активне гальмування. При цьому відбувається довільне перешкоджання спаданню стінок грудної клітки. Без опори дихання не утвориться опора звуку. Про звук голосу, який утворюється під час уповільненого видиху, говорять, що голос „ллється”; при цьому він має достатню силу (гучність).

Голосова функція вважається унікальною. Жоден музичний інструмент з притаманною кожному красою звучання, не здатен відтворити той спектр акустичних характеристик, який виникає під час звучання голосу людини; до тепер не існує альтернативи заміщення голосового апарату у разі його видалення. Від якості голосу залежить характер сприймання змісту мовлення; **недарма акторська майстерність передбачає обов'язкову постановку голосу.**

Унікальність голосової функції проявляється також у тому, що на відміну від інших мовленнєвих функцій (звуковимовної, фонематичної, темо-ритмічної тощо) вона має пролонгований період становлення: голос розвивається та вдосконалюється до 21 року.

- процес становлення голосу відбувається за такими стадіями: *пренатальна* (до моменту народження), *стадія немовляти* (від народження до 2-х років), *ранній дитячий вік* (від 2 до 5 рр.), *середній дитячий вік* (від 5 до 9 років), *пізній дитячий вік* (від 9 рр. до пубертату), *ранній дорослий період* (пубертат; зазвичай, від 12

до 15 рр.), *середній дорослий період* (від 15 до 18 рр.), *остаточне дорослішання* (19-21 рр.) (О. Орлова)

- упродовж стадії пізнього дитячого віку формується *вокальний м'яз* (інша назва – черпакоподібний), який здійснює внутрішній натяг голосових складок (за даними О. Орлової – у віці 7-12 рр.; за даними Я. Кушки – у віці 10-13 рр.); формування цього м'язу є результатом відмежування окремих м'язових пучків від щиточерпакоподібного м'язу. *Вокальний м'яз* продовжує розвиватись до 19-21 рр.

Система роботи над вдосконаленням, відновленням та корекцією голосу отримала назву „фонопедія”, є невід’ємною складовою комплексу лікувально-реабілітаційних заходів, а в ряді випадків виявляється єдиним способом повернення повноцінної голосової функції.

- термін „фонопедія” є синонімом поняття „голосова гімнастика”, який міцно увійшов до сучасної педагогічної та медичної практики; *фонопедія* ґрунтується на фізіології голосоутворення, на принципах дидактики і методологічних основах логопедії
- також можуть уживатись терміни „ортофонія” (від грецьк.сл. *orto* – правильний, *phone* – голос) та ортофонічний метод”
- проблематика порушень та відновлення голосу становлять предмет досліджень медичної галузі „фоніатрія”, відповідно до чого використовують термін „фоніатричні вправи”

Дослідження питань корекції порушень голосу, зокрема, питання голосової гімнастики висвітлені у працях О. Алмазової, Д. Вільсона, Г. Гутцмана, І. Єрмакової, О. Орлової, А. Іполітової, О. Лаврової, Н. Лебедевої, М. Фомічова, Ф. Івановської та ін.; окремі вокальні техніки представлені у роботах В.Ємельянова, Є. Малютіна, Ф.Заседателева, Л. Работнова, та ін.

Знання основ фонопедії, а також методів профілактики голосових порушень необхідно логопедам для підготовки до професійної діяльності. Вони і самі повинні користуватись хорошим, витривалим, якісним голосом;

володіти прийомами корекції голосу у дітей та дорослих з урахуванням всього різноманіття його патології.

Голосова гімнастика – це комплекс спеціальних вправ, спрямованих на вироблення навичок правильного голосоведення та вироблення чи нормалізацію голосових якостей (гучності, висоти, тембру, інтонацій та наголосів).

Метою голосової гімнастики є активізація і координація нервово-м'язового апарату гортані та налагодження взаємодії між голосовим, дихальним та артикуляційним апаратом.

Опосередковано голосова гімнастика є засобом корекції особистості, оскільки в основі багатьох голосових порушень можуть лежати невротичні реакції, а також самі голосові розлади можуть призвести до психологічних змін.

Основними завданнями голосової гімнастики є:

1. Формування правильного (раціонального) способу голосоподачі
2. Вироблення навичок плавного голосоведення паралельно з формуванням раціонального мовленнєвого дихання
3. Розвиток голосових якостей (сили, висоти, тембру)
4. Відпрацювання наголосів та модуляцій
5. Розвиток мелодики голосу (робота над голосовим забарвленням)
6. Розширення діапазону звучання

Під час проведення голосової гімнастики треба **дотримуватись таких правил:**

- голосову гімнастику не рекомендовано проводити у стані психофізичної втоми; якщо гімнастика проводиться у вечірні години – збільшують тривалість релаксаційних вправ
- неприпустимо проведення голосової гімнастики у хворому стані
- не варто зловживати застосуванням голосових вправ, аби не спричинити голосову перевтому; разом з цим, застосування голосової гімнастики потребує систематичності

- упродовж періоду проведення занять з голосової гімнастики виключають з ужитку їжу, яка подразнює слизову оболонку: надто гаряча чи надто холодна їжа, гострі приправи, горіхи, насіння, ін.

- під час голосової гімнастики проводять одночасно артикуляційні, дихальні і власне голосові вправи

- перед початком занять та кожні наступні 10 днів голос і мовлення дитини записують на аудіоносій; рекомендовано також реєструвати дихання на кімографі або електроенцефалографі

- голосову гімнастику проводять з урахуванням індивідуальної висоти основного тону голосу

Методичні поради до застосування голосової гімнастики

Зміст та мета голосової гімнастики визначаються відповідно до етіології та характеру проявів порушень голосу (за наявності діагностованих голосових розладів), або у відповідності до індивідуальних характеристик голосової функції пацієнта (зниження голосових якостей, ослабленість голосу, наслідування зразка неправильного тембру тощо). В одних випадках голосова гімнастика реалізуватиме корекційну мету, в інших – профілактичну, розвивальну, стимулюючу.

Досягнення повноцінного голосового ефекту повинно відбуватись з найменшим навантаженням на голосовий апарат, що передбачає вироблення відповідного способу функціонування голосового апарату; такий спосіб добирається суто індивідуально під час спеціальних тренувань (О.Лаврова)

Існує думка, що перед застосуванням фонопедії необхідно витримати режим мовчання, особливо у післяопераційних випадках голосової патології; одностайності у наукових колах така думка не набула, оскільки особи з порушеним голосом все одно намагаються розмовляти. З одного боку, режим мовчання дозволяє певною мірою нормалізувати стан голосової функції, а з іншого – протирічить принципам сучасної реабілітації, згідно з якими функціональні призупинення недоцільні. Тому доречно дотримуватись обмежувально-голосового режиму(О. Орлова)

Разом з цим, режим мовчання є необхідним, коли неможливо визначити оптимальну тональність для голосових тренувань.

Фонопедичні техніки варто застосовувати лише за наявності хронічних станів (О. Лаврова), пам'ятаючи, що оптимізація функції голосоутворення можлива за умови координованої роботи трьох систем – артикуляційної, дихальної, голосової (О. Алмазова).

Артикуляційна гімнастика в структурі голосової має свою специфіку: під час проведення артикуляційної гімнастики не лише звертається особлива увага на силу, чіткість, навіть певне перебільшення артикуляційних рухів, але і на вміння поєднувати рух з шепітним, а в подальшому і з гучним звучанням (О. Алмазова). Точність, чіткість артикуляційних рухів позитивно позначається на точності й чіткості рухів м'язів голосового апарату, зокрема, голосових складок.

Дихальна гімнастика в структурі голосової передбачає проведення *статичних, динамічних, фонаційних* дихальних вправ (О. Орлова). Основна увага під час добору дихальних вправ спрямована на формування координованої роботи м'язів, задіяних на вдиху і видиху; на тренування носового дихання; на вироблення тривалого та економного видиху.

- *статичні* дихальні вправи спрямовані на виховання грудно-черевного типу дихання, на координацію правильного співвідношення носового вдиху та ротового видиху та сприяє виробленню умінь довільного свідомого керування диханням; статичні дихальні вправи рекомендовано проводити впродовж 5-7 днів
- *динамічні* дихальні вправи полегшують процес опанування навичок координованого дихання, опосередковано впливають на процес фонації
- *фонаційні* дихальні вправи передбачають поєднання дихання і фонації – безмовленнєвої (звучання голосу без артикуляцій фонем, при зімкнених губах і зближених щелепах) та мовленнєвої (фонація з вимовою звукосполучень, складів, слів тощо);

оптимального результату застосування фонаційних дихальних вправ досягають шляхом тренування впродовж 5-10 хв. з перервами по 10-15 хв.

Під голосовими (фонаційними) вправами розуміють прийоми для вироблення якісних характеристик голосу – висоти, сили, тембру, інтонаційної виразності.

Для відпрацювання зміни *висоти голосу* важливо подумки уявляти висоту, якої треба досягнути. Оскільки дітям дошкільного віку важко працювати з уявними образами, доцільно користуватись малюнковими зображеннями, які асоціюватимуться з підвищенням або пониженням голосу. Наприклад, малюнок із зображенням літаків, які „злітають” і „приземляються”, із зображенням сходинок або схематичні зображення (стрілки). При цьому, за твердженням О.Алмазової, візуальне підкріплення, яке сприятиме формуванню уявлень про характеристику „висота голосу”, буде поступово перетворюватися в діючу висоту і автоматично регулюватися центральною нервовою системою.

Для відпрацювання навичок регуляції *сили голосу* важливо досягнути певного рівня підкладкового тиску повітря і щільності змикання голосових складок; збільшення сили звучання голосу удвічі потребує збільшення підкладкового тиску повітря у чотири рази (!).

- помилковими є уявлення про те, що сила голосу прямопропорційна інтенсивній фонації (форсований голос); такий ефект можливий, але він короточасний, оскільки форсування голосу доволі швидко викликає відчуття дискомфорту голосового апарату та різко знижує функціональні можливості голосу, спричиняє потребу „прокашлятись”
- форсування голосу з метою надання йому більшої сили фізіологічно не вигідне, тому що призводить до прискорення видиху (швидко використовується запас повітря у підкладковому просторі) і гальмує активність дихальної опори за участю діафрагми

Робота над *інтонацією* проводиться після нормалізації сили, висоти, тембру голосу та відпрацювання темпо-ритмічних навичок мовлення: *оклична інтонація* потребує підвищення висоти голосу; *стверджувальна інтонація*

характеризується поєднанням висхідної та низхідної мелодики: голос підвищується на наголошеному слові, до кінця речення голос знижується, що вказує на завершеність висловлювання.

Робота над інтонаційною виразністю передбачає розвиток умінь змінювати *голосове забарвлення*, з допомогою якого влучно передається розмаїття думок, почуттів, бажань мовця та здійснюється великий вплив на слухача.

- *мінорне* забарвлення передає сум, печаль та утворюється шляхом зниження висоти голосу за умови помірної сили голосу та сповільненого темпу;
- *мажорне* забарвлення співставне з бадьорістю, радістю, схвилюваністю, піднесеністю і має збудливу дію; висота голосу підвищується, діапазон розширюється, темп мовлення прискорюється.

Важливим моментом правильного голосоутворення є використання у мовленні системи резонаторів: верхнього (інша назва – „надставна труба”, до складу якої входять порожнини глотки, рота, носа та придаткових пазух) та нижнього (грудного). Верхній резонатор забезпечує дзвінкість голосу, його легкість, а нижній – силу. Активізація резонаторів передбачає:

- налаштування резонаторно-артикуляційної системи шляхом розвитку слухових та вібраційних відчуттів
- укріплення резонаторно-артикуляційної системи

Також активізація резонаторів дозволяє визначити фізіологічну тональність звучання голосу:

- для цього просять дитину нахилити голову вперед і донизу, що дозволить послабити напруження передніх м'язів гортані та дещо опустити її (активізується нижній резонатор); долоню прикладають до грудної клітки для вловлювання вібраційних відчуттів; у такому положенні дорослий разом з дитиною тривало промовляють звуки „о-о-о...” чи „у-у-у-...”, намагаючись надати максимально низького звучання голосу

- якщо відчуття вібрації недостатні, резонування відбувається поверхнево; тому пропонують застосувати прийом постукування грудної клітки або її вібраційний масаж під час фонації „о-о-о...”, „у-у-у...”
- активізацію верхнього резонатора проводять подібно: прикладають вказівний та середній пальці однієї руки до одного крила носа, а долоню іншої руки до протилежної щоки; у цьому положенні здійснюють фонацію голосних О, У та фіксують вібраційні відчуття на рівні ротової та носової порожнин.

Тривалість голосової гімнастики повинна бути дозованою і враховувати психосоматичний стан учасника тренувань. На початку занять вона становить 2-3 хвилини з перервою 5-10 хвилин; поступово тривалість гімнастики збільшується до 15-20 хвилин при 4-5 разовому повторенні протягом дня.

Загалом, застосування голосової гімнастики – це суто індивідуалізований процес, тому не можна керуватись однаковими вимогами, методичними порадами для усіх випадків.

Завдання для самоперевірки:

1. *В чому полягає специфіка становлення голосової функції?*
2. *Сформулюйте мету та завдання голосової гімнастики.*
3. *Яких правил потрібно дотримуватись під час проведення голосової гімнастики?*
4. *Обґрунтуйте шкідливість форсування голосу.*
5. *Які види вправ виділяють у структурі голосової гімнастики. Обґрунтуйте їх необхідність.*
5. *В чому значення голосових резонаторів та яким чином їх можна активізувати?*

Завдання для самостійної роботи:

1. *Визначте особливості власного голосу; порівняйте свій голос з іншими.*
2. *Відпрацюйте власну дихальну опору.*
3. *Проаналізуйте методики роботи над голосом для дорослих та дітей; визначте відмінності у підходах фонетедії з дорослими і дітьми (посібники О. Алмазової, О. Орлової, О. Лаврової, І. Єрмакової)*

Список використаних джерел

1. Алмазова Е. С. Логопедическая работа по восстановлению голоса у детей. – М.: Айрис—Пресс, 2005. – 196 с.
2. Буденная Т.В. Логопедическая гимнастика. – СПб.: Детство-Пресс, 2001. – 64 с.
3. Ипполитова А. Г. Открытая ринолалия. – М.: Просвещение, 1983. – 95 с.
4. Єрмакова И. И. Коррекция речи и голоса у детей и подростков. – М.: Просвещение: АО „Учеб.лит.“, 1996. – 143 с.
5. Косинова Е.М. Гимнастика для развития речи – М.: Эксмо, 2003. – 48 с.
6. Краузе Е.Н. Логопедический массаж и артикуляционная гимнастика: Практическое пособие. – СПб.: Корона, 2004. – С. 34-39.
7. Кушка Я.С. Методика музичного виховання дітей. Видання друге, доопрацьоване, у 2 частинах. Частина 1. – Вінниця: Нова книга, 2007. – 216 с.
8. Лаврова Е. Н. Логопедия. Основы фонопедии. – М.: Изд. центр “Академия”, 2007. – С. 21-34.
9. Поварова И.А. Практикум для заикающихся: учимся говорить правильно и красиво. – СПб.: «Издательство СОЮЗ», 2000. – 128 с.

ФОНЕМАТИЧНА ТА ФОНЕТИЧНА ГІМНАСТИКИ

Формування мовлення у дитини неможливе без розвитку вимовної системи, що передбачає опанування *навичками сприймання* зверненого мовлення та *уміннями керувати* мовленнєвими органами для його відтворення.

Під час сприймання мовлення доводиться стикатись тим, що у його потоці фонем мовлення (звуки) мінливі, мають варіативне звучання. До варіативності звучання мовленнєвих звуків призводять кілька факторів:

- позиція звука у слові: початок, кінець слова, позиція перед чи після дзвінкого / глухого приголосного, позиція у наголошеному / ненаголошеному складі);
- темп та гучність мовлення;
- ступінь розкриття ротової порожнини;
- особливості конфігурації артикуляторної та резонаторних порожнин;
- індивідуальні особливості місця та способу творення звуків.

Тобто, слухач сприймає безліч варіантів звучання фонем, які зливаються в складові послідовності та утворюють безперервні акустичні компоненти. Вилучити фонему із чисельних послідовностей, ідентифікувати її на слух

важко, тому що при цьому потрібно відволіктися від варіативності звучання однієї і тієї ж фонем, зосередити увагу на постійних (інваріантних) ознаках і впізнати її як узагальнений акустичний образ. Цю функцію забезпечує фонематичний слух – здійснення операцій впізнавання та розрізнення фонем, які утворюють звукову оболонку слова. Він формується в першу чергу у процесі мовленнєвого розвитку дитини.

- сенсорний рівень фонематичного слуху формується з 6-го по 10-тий місяці першого року життя, перцептивний – з 10-го міс. першого року життя до 2-х років; результатом розвитку сенсорного та перцептивного рівнів фонематичного слуху є здатність розуміти звернене мовлення, опираючись на його фонемний склад, що дозволяє вилучити базову семантику (напр.: „*ляля – Галя, клітка-квітка, **тапки** - **жабки***” тощо); визначення семантики лексичного чи граматичного порядку опосередковане ще й розвитком лексико-граматичних функцій мовлення (напр.: „*червона-червоне, яблуко-яблука, **прилітає-перелітає***” тощо)

З допомогою фонематичного слуху відбувається не лише сприймання зверненого мовлення, а і його оцінювання (правильно – неправильно). Оцінювальна функція фонематичного слуху проєктується і на власне мовлення, завдяки чому розвивається контроль за власною вимовою.

Звідси впливає значимість додаткової уваги до процесу становлення фонематичних функцій.

Під час розвитку вимовних умінь і навичок (за існуючими даними – до 4-4,5 рр.) дитина під керівництвом свого слуху і м’язових відчуттів, поступово знаходить і фіксує в пам’яті ті артикуляційні уклади, які забезпечують необхідний, відповідний до норми акустичний ефект. Такі артикуляційні позиції відтворюються і закріплюються. При знаходженні правильних укладів, дитина повинна навчитися розрізняти їх зі схожими (напр., артикуляційні уклади звуків Л - Л', Т-Ш, С-С' ін.), і виробити комплекс мовленнєвих рухів, необхідних для утворення звуків.

У цьому випадку йдеться про артикуляційну моторику, про безперечно важлива для реалізації вимовних умінь. Проте, висока якість вимовних умінь, що передбачає певний рівень усвідомленості фонетичних характеристик мовлення, потребує відповідного рівня розвитку *фонетичних умінь* – своєрідного комплексу знань, уявлень, навичок стосовно властивостей фонетичних елементів мовлення, який також формується практичним шляхом в онтогенезі мовлення (як і інші мовленнєві уміння), але потребує ретельнішої уваги з боку дорослих. Саме дорослий надає дитині фонетичний взірець – чітка дикція, виразні наголоси, практичне представлення ролі окремої фонеми чи її властивості як засобу зміни значення слова (напр.: „тин – тінь, рис - рись”, „рис – сир, рік – бік, Аліса – Аліна, булка – білка – гілка”; „Орган – оргАн, зАмок - замОк”).

Розвиток умінь оперувати фонетичним складом та фонетичною структурою мовлення (слова) є одним із завдань логопедичного супроводу.

Фонематичні та фонетичні уміння взаємообумовлені, реалізуються комплексно. Тому доцільно розглядати фонематичну і фонетичну гімнастики також у поєднанні.

Вивченням проблематики фонематичного розвитку та корекції фонематичних функцій займались Н. Варенцова, Г. Каше, В. Тищенко, М. Савченко, Т. Філічова, Т. Ткаченко, Т. Туманова, В. Коноваленко, Г. Чиркіна та інші науковці.

Фонематична гімнастика представлена як комплекси спеціальних вправ, спрямованих на вдосконалення навичок звукосприймання та звукорозрізнення.

Метою фонематичної гімнастики є створення сприятливих умов для розвитку або вдосконалення фонематичних функцій.

Завданнями фонематичної гімнастики є:

1. Сприймання усного мовлення на сенсомоторному рівні (розпізнавання звуків)
2. Формування чіткого слухового образу звука, стимуляція мовнослухових функцій
3. Формування слухового контролю за якістю власної вимови

4. Відпрацювання умінь швидко і правильно сприймати і обробляти звуковий склад мовлення.

Сутність фонематичної гімнастики визначається з позицій *аспекту тренування*. Не зменшуючи ролі методики корекції фонематичного слуху, наголосимо на тому, що проведення фонематичної гімнастики є доречним з *дітьми різного віку*, починаючи з раннього, у якому фонематичні функції перебувають у стані розвитку. Корекційна ж робота проводиться на підставі діагностованих порушень.

Під час проведення фонематичної гімнастики варто **дотримуватись таких правил:**

- проведення фонематичної гімнастики ґрунтується на активізації слухової (фонематичної) уваги, що можливе за умови полісенсорного сприймання: акустичний елемент – наочний зразок – дотиково-вібраційні, кінестетичні, нюхові, смакові, емоційно-мімічні та ін. відчуття;
- ефективність фонематичної гімнастики підвищується в умовах створення мовленнєво-мислиннєвої ситуації, що передбачає наявність пізнавальної задачі (напр., знаходження помилки у звучанні слова, встановлення відповідності назви тощо)
- добір завдань фонематичної гімнастики повинен проводитись з урахуванням онтогенетичних закономірностей розвитку фонематичного слуху та вимовних умінь

Методичні поради до застосування фонематичної гімнастики

Фонематична гімнастика проводиться у ігровій формі, як і більшість видів логопедичної гімнастики. Загалом, вона спрямована на *вироблення умінь слухової обробки* звуків мовлення. Для цього дитину спочатку знайомлять із акустичними характеристиками фонем (голосний та приголосний звук, дзвінкий та глухий, м'який і твердий, назальний і неназальний; тривалий, миттєвий, ін.) та *тренують сприймання та розрізнення* звуків з різними акустичними характеристиками. Паралельно проводять роботу над

вдосконаленням (за потреби – корекцією) інших фонематичних процесів: уваги, контролю, уявлень.

Застосовуючи фонематичні вправи, потрібно пам'ятати, що дитині будь-якого віку працювати зі звуками мовлення (фонемами) важко, оскільки ці звуки мінімально матеріалізовані – їх не видно, їх не можна сприйняти на дотик чи іншим відчуттям, окрім слухового, яке до того ж триває тільки в момент звучання. Тому попередньо *тренують* уміння *обробляти* звуки: вчать сприймати і запам'ятовувати різні акустичні характеристики звуків навколишнього середовища, які мають предметне підкріплення:

- доцільно обрати іграшки, які звучать, музичні інструменти (в т.ч. іграшкові), аудіозаписи звуків природи (тварини, погодні явища) та транспортних засобів;
- первинно формують уміння визначати предмет за характерним звуком; попередньо проводять презентацію предметів та їх звучань;
- акустичні характеристики звуків навколишнього, які піддають обробці, пов'язують із запитаннями: *як звучить?* (гучно-тихо, довго-коротко, високий/тонкий звук - низький/грубий звук); *де звучить?* (справа – зліва /збоку, близько-далеко, спереду-позаду-над); *скільки звуків звучить?* (один звук-кілька звуків, загальна кількість звуків, ін.); *що за чим звучить?* (спочатку-потім, загальна послідовність звуків).
- тренування умінь оперувати акустичними характеристиками звуків навколишнього (сприймати їх, запам'ятовувати, впізнавати, порівнювати тощо) допомагає дитині бути більш уважною до звуків як таких, в тому числі й до звучання мовлення.

Відпрацьовані уміння слухової обробки звуків навколишнього (див. вище) створюють підґрунтя для розвитку умінь фонематичної обробки мовленнєвих звуків, а саме для розвитку слухової (фонематичної) уваги. Завдяки цьому процесу стабілізується слухове сприймання (В.Тищенко, Є. Соботович, ін.) і як результат – під час сприймання різних варіантів звучань однієї й тієї ж фонеми (алофонів) відбувається ідентифікація їх інваріанту (одна

й та ж фонема). Розвивати фонематичну увагу, беззаперечно, потрібно на матеріалі фонем – звуків мовлення.

Разом з цим, є відмінності між поняттями „звуки мовлення” і „звук мовлення” (або ж звучання). Перше характеризується як фонемі, серед яких голосні та приголосні (дзвінкі, глухі, тривалі, миттєві, назальні, сонорні). Друге – як мелодика: мелодійність, інтонаційна виразність, емоційне забарвлення (напр., звучання мовлення можна характеризувати як „агресивне”, ліричне чи енергійне”, „радісне чи сумне”):

- пропедевтику фонематичної уваги можна здійснювати шляхом вироблення слухового зосередження на звучанні мовлення (на його мелодиці), аналізуючи його забарвлення

- звучання мовлення забезпечується голосовою функцією

- знайомити дитину з поняттям „мелодика мовлення” потрібно поступово, починаючи зі сприймання мелодики музики (весела/мажорна, сумна/мінорна, бадьора, повільна/швидка, ін.) та порівняння музичних мелодій з іншими звуками навколишнього (шум, стук, писк, гуркіт, тощо)

Проведення фонематичної гімнастики потребує спеціального добору мовленнєвого матеріалу. Традиційно, спираються на опозиційність фонем у складі слів ([тин] – [т'ін'], [палка] – [балка], ін.), на змінений порядок звуків у словах („сир – рис”, „літо – тіло”), на змінену кількість звуків у словах („лин – клин”, „гак – грак”, „рак – грак”).

Разом з цим, починати тренування фонематичних функцій потрібно на більш доступному матеріалі. З метою можна використати пари слів, які мають однакову кількість фонем, однакову ритміко-складову структуру, схоже звучання. Наприклад, пари слів „місто – тісто”, „дитина – рибина”, „чайка – майка”, ін. не містять прямих фонемних опозицій, тобто різняться парою акустично далеких звуків. Під час опрацювання такого матеріалу визначають зовнішні відмінності зображень, які позначаються схожими за звучанням словами (наочна опора), або ж пояснюють значення слів (за відсутності наочної опори):

➤ корисним є прийом верифікації висловлювань на слух (встановлення правильності, відповідності); застосування цього прийому можливе у таких варіантах – віршовані рядки або ізольовані речення, наприклад: „Я вночі заліз на гірку і побачив в небі дірку (зірку)” або речення „Біля річки ходить сіра капля (чапля)”

➤ прийом верифікації висловлювань активізує мисленнєву діяльність дитини поряд із мовленнєвою, стимулює дитину оперувати смислами слів.

В окремих випадках труднощі фонематичної системи можуть бути спричинені дефектами артикуляційного апарату або неправильними артикуляціями, що ускладнює або зовсім блокує слухове розрізнення в межах тієї або іншої бінарної опозиції. Інакше кажучи, звуки мовлення не розрізняються через те лише, що вони належним чином не розрізнені у вимові.

У цьому випадку доречною стає фонетична гімнастика.

Під фонетичною гімнастикою розуміють комплекс мовленнєвих вправ (звуко-складових, словесних тощо) для підвищення якості вимовних умінь. На відміну від артикуляційної, проводиться лише на мовленнєвому (фонетичному) матеріалі, хоча й спирається на попередньо нормалізовану рухливість органів артикуляції та сформовану артикуляційну базу.

Метою фонетичної гімнастики є вироблення чіткості вимовляння звуків (дикції).

Фонетичну гімнастику застосовують на підготовчому етапі корекції звуковимови (дислалії) та на етапі автоматизації. Впродовж підготовчого етапу відпрацьовують складові вправи та звукосполучення зі звуками, які не порушені у вимові як альтернативу артикуляційним вправам; на етапі автоматизації звука вправляються у вимові складів, звукосполучень, слів зі скоригованими звуками.

Цей вид логопедичної гімнастики найбільше актуалізується тоді, коли постає питання виховання культури мовлення, яку первино розцінюють як виразне мовлення та чітка звуковимова.

Завданнями фонетичної гімнастики є:

1. Закріплення навичок практичного відтворення артикулем та стійких уявлень про їхні акустичні характеристики (акустико-артикуляційні стереотипи)
2. Розвиток артикуляційно-кінетичних програм (переключень)
3. Відпрацювання вимови фонем у поєднаннях з артикуляційно далекими та близькими, автоматизація кінетико-кінестетичних програм
4. Вироблення довільного та мимовільного контролю за якістю власної вимови
- (!) 5. Стимуляція відчуття задоволення від якості власної вимови

Під час проведення фонетичної гімнастики варто **дотримуватись таких правил:**

- артикуляційні комбінації (на фоні звукосполучень, складів, слів тощо) відпрацьовують у різному темпі – повільно, помірно, швидко;
- мовленнєвий матеріал для фонетичної гімнастики повинен бути доступним та цікавим дітям;
- добір завдань фонетичної гімнастики повинен проводитись з урахуванням онтогенетичних закономірностей розвитку та вимовних умінь

Методичні поради до застосування фонетичної гімнастики

Вправи фонетичної гімнастики передбачають відпрацювання мовленнєвого матеріалу, насиченого певними звуками чи їхніми комбінаціями – спеціально підібраних звукосполучень, складів, слів, словосполучень, речень, віршів, „чистомовок” та скоромовок, текстових повідомлень.

У якості фонетичної гімнастики виступають вправи для автоматизації звуків (згідно з традиційною методикою корекції звуковимови), які мають визначену структуру: тренування вимови приголосного звука у прямих складах (тип структури –ПГ), у закритих (ГП), у позиції між двома голосними (ГПГ), у складах зі збігом приголосних, який розташований перед і після голосного (ППГ, ГПП).

➤ у практиці логопедії закріпилася техніка тренування вимови, яка поєднує вимову складів з певним звуком та римовані рядки, до яких включений заданий склад; ця техніка відома під назвою „чистомовки”. Цінність „чистомовок” полягає у наявності слова-смислової опори, яке містить тренований склад; таким чином формується перехід від промовляння відокремленого складу, позбавленого смислу, до промовляння мовленнєвого шаблону

➤ складання „чистомовок” – це творчий процес, до якого варто залучати дітей та їхніх батьків, пропонуючи їм разом з дітьми складати такі вправи;

➤ смислове наповнення „чистомовок” можна урізноманітнювати, робити його цікавим і навіть смішним для дітей (напр., традиційна „чистомовка” *са-са-са – ось летить оса* скоріш за все не викликає зацікавленості у дитини; натомість „чистомовка” *са-са-са – смачненька ковбаса* одразу викликає посмішку, спонукає до промовляння і стимулює батьківсько-дитячу мовленнєву творчість)

Фонетична гімнастика реалізується також через розучування *скоромовок* (за традиційною методикою), а також через прочитування (для школярів) *монофонів* – прозових текстів, у яких кожна слово починається одним і тим же звуком.

Окремий вид вправ є спільним для тренування фонетичних і фонематичних умінь – заучування словесних ланцюжків, утворених зі слів однакової ритміко-складової структури, але з різним фонетичним наповненням: напр., *пити-бити-мити-вити-лити-жити-шити-рити-нити*; вимова таких ланцюжків тренується поступово шляхом нарощування його елементів, починаючи з мінімальної кількості (два слова) і передбачає наявність зразка вимови (дорослим) з наступним повторенням дитиною:

➤ цей прийом, як і „чистомовки”, стимулює дитячу мовленнєву творчість і може бути рекомендований до опрацювання з батьками;

➤ порядок слів у таких ланцюжках потрібно постійно змінювати, пропонуючи таким чином щоразу інші комбінації слів одних і тих же слів;

➤ добір слів для ланцюжків не передбачає обов'язкову наявність таких, що містять опозиційні фонemi за фонематичною чи артикуляційною ознакою (напр., фонематична опозиція – П-Б /*пити-бити*; артикуляційна – Ж-Р/*жити-рити*), оскільки основна мета фонетичної гімнастики вправ полягає у тренуванні вимовних умінь;

➤ варіант словесних ланцюжків з наявністю прямих фонетичних і фонематичних опозицій доречний у тих випадках, коли ставиться завдання відпрацювати акустико-артикуляційні узагальнення.

Результат фонетичної гімнастики найкраще проявляється у здатності дитини виразно декламувати вірші чи виконувати певну роль у інсценізації в рамках проведення виступів (в т.ч. на сімейних святах). Корисно зробити аудіозапис мовлення дитини з наступним аналізом чіткості, виразності вимови.

Завдання для самоперевірки:

- 1. Які фактори впливають на труднощі сприймання фонем у потоці мовлення?*
- 2. Поясніть зв'язок між фонематичними та фонетичними вміннями.*
- 3. Розкрийте мету та завдання фонематичної та фонетичної гімнастики.*
- 4. Яких правил потрібно дотримуватись під час проведення фонематичної та фонетичної гімнастики?*
- 5. Яким чином можна здійснювати пропедевтику фонематичної уваги?*
- 6. Поясніть значення прийому верифікації висловлювань на слух як прийому фонематичної гімнастики.*
- 7. Опишіть прийоми тренування вимовних умінь.*

Завдання для самостійної роботи:

- 1. Підготуйте характеристику фонематичних і фонетичних умінь, які формуються у дитини в онтогенезі мовлення. Оформіть таблицю із зазначенням вікових показників.*
- 2. Ознайомтесь з технікою вправ на дикцію; відпрацюйте власні дикційні вміння (самостійно доберіть відповідну літературу).*
- 3. Розробіть комплекси вправ фонематичної та фонетичної гімнастики (з наочністю) для дитини молодшого дошкільного віку (3-4рр.), середнього(4-5*

рр.), старшого (5-6 рр.) та молодшого шкільного віку. Визначте конкретну спрямованість цих вправ.

Список використаних джерел

1. Акименко В.М. Развивающие технологии в логопедии. – Ростов н/Д: Феникс, 2011. – 109 с.
2. Барищук Г.С. Прислухайтесь, як говорить ваша дитина. Альбом обстеження мовлення дітей : Посібник для логопеда. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 48 с.
3. Богуш А. М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років: монографія. 2-е видання. Київ : Видавничий Дім "Слово", 2010. – 374 с.
4. Гаврилова Н. С. Система порушень фонетичного боку мовлення / Н. С. Гаврилова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія : зб. наук. праць. Вип. 27. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 37–44.
5. Радецька В. Й. Формування фонематичних навичок у дітей з мовленнєвими вадами / В. Й. Радецька // Логопед : наук.-метод. журн. Харків : Основа, 2010. – 23-29 с.
6. Рібцун Ю. В. Корекційна робота з розвитку мовлення дітей п'ятого року життя із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення : програмно методичний комплекс за ред. Ю. В. Рібцун. Київ, 2012. – 258 с.
7. Рібцун Ю. В. Формування фонологічного компоненту мовленнєвої діяльності у дітей за умов нормального та порушеного онтогенезу / Ю. В. Рібцун // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. Вип. 22. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 219–222.
8. Савченко М. А. Методика виправлення вад вимови фонем. 3-є вид., доп. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 160 с.
9. Соботович Є. Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку / Є. Ф. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії: Зб. наук. праць : Вип. 1. Київ: "Актуальна освіта", 2004. – С. 7-35.
10. Тищенко В. В. Ієрархія фонематичних процесів в онтогенезі дитячого мовлення / Теорія і практика сучасної логопедії / В. В. Тищенко // Зб. наук. праць. Вип. 4. Київ : Актуальна освіта, 2007. – С. 3-18.

ВИСНОВКИ

Методичні рекомендації узагальнюють відомості про основні та найбільш уживані різновиди логопедичної гімнастики (а саме, *дихальної, артикуляційної, голосової, фонематичної, фонетичної*), вміщують деталізовані вказівки для підготовки студентів та практикуючих логопедів до проведення цього виду логопедичної роботи.

Нагадаємо, що саме ці розділи логопедичної гімнастики тренують базові мовленнєві уміння і, враховуючи частотність фонетико-фонематичних порушень, застосовуються повсякчас. Інші види логопедичної гімнастики (*ритмічна гімнастика/елементи логоритміки, мімічна, пальчикова, графічна і фонемографічна, лексична та граматична, елементи нейрогімнастики, самомасаж*) виступають переважно як додатковий засіб мовленнєвої стимуляції, мовленнєвого розвитку, профілактики мовленнєвих порушень та застосовуються у конкретних випадках і будуть представлені у наступному виданні методичних рекомендацій.

Кваліфіковане надання логопедичної допомоги ґрунтується на усвідомленні фахівцями закономірностей розвитку мовлення, обізнаності у проблематиці логопатій та володінні теоретико-прикладними знаннями та вміннями організації і проведення корекційної роботи. У цьому зв'язку, пропонований посібник акцентує увагу на організаційних та методичних особливостях стосовно такої технології логопедичного впливу, як логогімнастика. Матеріал посібника сприяє розвитку у студентів аналітико-проективних та прогностичних умінь, пропонує заглибитись у сутність змісту та корекційно-профілактичних та ін. можливостей логопедичної гімнастики.

У методичних рекомендаціях розкрито також організаційні підходи до проведення логопедичної гімнастики, що має на меті формування у студентів (та логопедів-практиків) цілісного та структурного розуміння сутності і змісту логогімнастики, незалежно від конкретизації її підвиду. Так, проведенню логогімнастики передують ознайомлення з онтогенетичними особливостями тієї чи іншої мовленнєвої функції, яку надалі тренуватимуть засобами логогімнастики, усвідомлення мети та завдань окремих видів логогімнастики, її корекційної чи профілактичної (а також розвивальної, стимулюючої, психотерапевтичної) спрямованості, вивчення (ознайомлення та тлумачення) методичних порад щодо застосування окремих видів логогімнастики.

Логопедична гімнастика як навчальна дисципліна у структурі підготовки фахівців спеціальності 016 Спеціальна освіта. Логопедія реалізує теоретико-практичний аспект міждисциплінарного підходу до логопедичної роботи.

Методичні рекомендації „Логогімнастика” спрямовані на допомогу студентам та фахівцям, які здійснюють логопедичний (в рамках психолого-педагогічного) супровід дітей дошкільного та шкільного віку (практикуючим логопедам, психологам, вихователям закладів дошкільної освіти, учителям

початкових класів). Посібник також адресовано викладачам закладів вищої освіти, батькам та педагогам закладів дошкільної та шкільної освіти.

Ці методичні рекомендації можуть бути використані під час проведення лабораторно-практичних занять з навчальних дисциплін „Логогімнастика”, „Логопедія”, „Спеціальна методика розвитку мовлення”, „Ігри у логопедичній роботі” з метою вдосконалення теоретичного та практичного напрямів професійної підготовки студентів спеціальності 016 Спеціальна педагогіка.

Подальша перспектива вивчення проблеми логопедичної гімнастики полягає у висвітленні сутності, корекційної спрямованості, завдань та методичних аспектів стосовно інших видів логогімнастики – ритмічної, мімічної, пальчикової, графічної, фонемографічної, лексичної, граматичної та представлення особливостей застосування нейрогімнастики і самомасажу як логогімнастичних технік.

Список рекомендованої літератури

1. Акименко В.М. Развивающие технологии в логопедии. – Ростов н/Д: Феникс, 2011. – 109 с.
2. Алмазова Е. С. Логопедическая работа по восстановлению голоса у детей. – М.: Айрис – Пресс, 2005. – 196 с.
3. Барищук Г.С. Прислухайтесь, як говорить ваша дитина. Альбом обстеження мовлення дітей : Посібник для логопеда. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 48 с.: іл.
4. Белякова Л.И. Методика развития речевого дыхания у дошкольников с нарушениями речи / Белякова Л.И., Гончарова Н.Н., Шишкова Т.Г. – М.: Книголюб, 2003. – 56 с.
5. Березіна О.М., Павловська Т.О. Мовні ігри та забави. – Тернопіль.: МП «Мальва-ОСО», 1999. – 104 с.
6. Боровик І.Г. Артикуляційні вправи – корисні та цікаві. – Х: Видавництво «Ранок», 2010. – 64 с.
7. Буденная Т.В. Логопедическая гимнастика. – СПб.: Детство-Пресс, 2001. – 64 с.
8. Волкова Г.А. Логопедическая ритмика. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.

9. Гаврилова Н. С. Система порушень фонетичного боку мовлення / Н. С. Гаврилова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія : зб. наук. праць. Вип. 27. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С.37–44 .
10. Гайван Т.Я., Макарова С.В. Логопедична робота з дітьми (із загальним недорозвиненням мовлення III рівня) (Комплекс матеріалів для логопедичних занять). – Х.: Веста: Видавництво „Ранок”, 2008. – 184 с.
11. Голубева Г.Г. Коррекция нарушений фонетической стороны речи у дошкольников. – СПб. : Союз, 2000. – 60 с.
12. Глозман Ж. М. Нейропсихологическая диагностика в дошкольном возрасте / Глозман Ж. М., Потанина А. Ю., Соболева А. Е. – СПб.: Питер, 2008. – 80 с.
13. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 230 с.
14. Загадки, скороговки, чистомовки від А до Я / упор. Кравчук В.Е. – Тернопіль: Мальва ОСО, 1997 р.– 125 с.
15. Игнатьева С.А., Блинков Ю.А. Логопедическая реабилитация детей с отклонениями в развитии: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 304с.
16. Краузе Е. Н. Логопедический массаж и артикуляционная гимнастика: Практическое пособие. – СПб.: КОРОНА, 2004. – 80 с.
17. Кондратенко Л.О. Весела грамота. – К: Перспектива, 1995. – 144 с.
18. Косинова Е.М. Гимнастика для развития речи – М.: Эксмо, 2003. – 48 с.
19. Костина Я.В. Коррекция речи у детей: взгляд ортодонта / Я.В. Костина, В.М. Чапала. – М.: ТЦ Сфера, 2008. – С. 43-45.
20. Кульчицька Н., Барищук Г. Вчимося говорити правильно. – Тернопіль.: Підручники і посібники, 2002. – 48 с.
21. Кушка Я.С. Методика музичного виховання дітей. Видання друге, доопрацьоване, у 2 частинах. Ч.1. – Вінниця: Нова книга, 2007. – 216 с.
22. Лаврова Е. Н. Логопедия. Основы фонопедии. – М.: Изд. центр ” Академия”, 2007. – С. 21-34.
23. Логоритмічні заняття в ДНЗ. 5-6 років / В.Л. Сухар. – Х.: Ранок, 2011. – 160 с.
24. Макарова С. Щоб ротик був слухняний. Логопедичний практикум. – Тернопіль: підручники і посібники, 2010. – 160 с.
25. Мамайчук И.Л. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии. – СПб.: Речь, 2003. – 400 с.
26. Мілевська О.П. Логопедична гімнастика: систематизація поняття // Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: Збірник тез міжнародної

науково-практичної конференції. – Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. – С. 47-52.

27. Мілевська О.П. Логотренінг як форма роботи зі стимуляції у дітей мовленнєвих механізмів різного рівня // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна / за ред. Л.П. Мельник, В.І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. XIV. – С.165–175.

28. Мілевська О.П. Сутність поняття „логопедичної гімнастики”: сучасний погляд // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Вип. X. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. – С. 179-188.

29. Мовні ігри та вправи зі словом / упор. В.Л. Сухар. – Х.: Ранок- НТ, 2007. –176 с.

30. Момот Т. Веселий ротик: Бібліотека логопеда-практика. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. – 24 с.

31. Поварова И.А. Практикум для заикающихся: учимся говорить правильно и красиво. – СПб.: «Издательство СОЮЗ», 2000. – 128 с.

32. Понятийно-терминологический словарь логопеда / под ред. В.И. Селиверстова. – М.: Гуманит. изд. центр ВДАДОС, 1997. – С. 48-49.

33. Радецька В.Й. Формування фонематичних навичок у дітей з мовленнєвими вадами / В. Й. Радецька // Логопед : наук.-метод. журн. Харків : Основа, 2010. – 23-29 с.

34. Рібцун Ю.В. Інноваційний підхід до організації та проведення артикуляційної гімнастики в логопедичній групі / Ю.В. Рібцун // Дошкільна освіта. – 2011. – № 3 (33). – С. 31-43.

35. Розвиток дрібної моторики рук / упор. О.В. Власова. – Х.: Вид. група «Основа», 2010. –159 с.

36. Савченко М.А. Обстеження дитини з вадами звуковимови // в кн.. Методика виправлення вад фонем у дітей. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – С.12–22.

37. Січовик Ігор. Словограй. Ігри з буквами та словами: Навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 64 с.

38. Семенович А.В. Нейропсихологическая коррекция в детском возрасте / А.В.Семенович.– М.: Издательский центр „Академия”, 2002.– 232 с.

39. Сиротюк А.Л. Коррекция обучения и развития школьников. – М.: ТЦ Сфера, 2002. – 80 с.

40. Сиротюк А.Л. Обучение детей с учётом психофизиологии: Практическое руководство для учителей и родителей. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 128 с.

41. Соботович Е.Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению. – К.: Актуальна освіта, 1998. – 127 с.
42. Тихомирова Л.Ф. Развитие познавательных способностей детей. – Екатеринбург: У-Фактория, 2003. – 240 с.
43. Федорович Л. О., Пищалка Я.О. Конспекти логоритмічних занять з дітьми дошкільного віку із ПНМ. – Запоріжжя.: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2011. – 267 с.
44. Фотекова Т.А. Тестовая методика диагностики устной речи младших школьников. – М.: АРКТИ, 2000. – 56 с.
45. Цвынтарный В. Играем, слушаем, подражаем – звуки получаем. – К.: Дошкільна книга, 1997. – 39 с.
46. Череди́ченко Н.В., Горбачова Д.М. Формування фонетико-графічної у молодших школярів із порушенням мовленнєвого розвитку в умовах корекційного навчання: Навчально-методичний посібник. – К.: ДІА, 2016. – 212 с.
47. Шевцова Е.Е. Артикуляционный массаж при заикании. – М.: В. Секачѳв, 2006. – 30 с.
48. Школьнік С.Я., Ланцюженко З.Д. 100 розвивальних логопедичних ігор та вправ. – Х.: Веста: Видавництво «Ранок», 2008. – 54 с.